

Végh János

DAGOBERT FREY ÉS AZ OSTFORSCHUNG

Dagobert Frey (1883–1962) jeles osztrák művészettörténész volt. Írásai eleinte művészetelmélettel, a művészettörténet módszertanával, továbbá az olasz és osztrák művészettel, főként építészettel voltak kapcsolatosak. Ez utóbbi nyilván összefügg azzal, hogy bölcsészeti tanulmányai előtt 1909-ben elvégezte a műegyetemet, építészmérnöki diplomával rendelkezett, rövid ideig tanított a műegyetemen, sőt ott habilitált. Hosszú időn keresztül volt az osztrák műemléki hivatal, a Bundesdenkmalamt munkatársa, később, Max Dvořák halála után az ahhoz tartozó Kunsthistorisches Institut vezetőjének pozícióját is ő töltötte be, itt készültek a hivatal tudományos kiadványai és folyóirata. Ehhez az állásához kapcsolódik azokban az években három osztrák műemléki topográfia írása,¹ továbbá részt vett a Csatkai Endre nevéhez fűződő kötet elkészítésében is.² A világháború utáni bécsi tartózkodása során írt még egy negyedik kötetet is.³

1931-ben meghívták a borszlói (Breslau, Wrocław) egyetemre nyilvános rendes tanárnak és a művészettörténeti intézet igazgatójának.⁴ Bár osztráknak született, de számos megnyilatkozásából tudjuk, hogy szíve szerint az Ausztriát és Németországot egynek látó nagynémet gondolat híve volt. Minthogy az ottani egyetem által kiírt pályázatban említett, Németország keleti részének, elsősorban Sziléziának a művészetével előzőleg nem foglalkozott, az egyetem Frey kinevezése érdekében a minisztériumnak küldött felterjesztésében szervezői képességét és gyakorlatiasságát volt kénytelen kiemelni, és nem eredménytelenül. Ekkor 48 éves volt, egy egyetemi karrier kezdséhez nem éppen fiatal, úgyhogy annál nagyobb lendülettel kellett pótolnia mind a német keleti részek művészetének megismerését és egyetemi oktatóként való tárgyalását, mind pedig végezni azon kívüli feladatait, amit egy szóval foglalhatunk össze: Ostforschung.

¹ *Die Denkmale des politischen Bezirks Baden*. Wien, 1924. (Österreichische Kunsttopographie, 18.); *Die Denkmale des Stiftes Heiligenkreuz*. Wien, 1926. (Österreichische Kunsttopographie, 19.); *Die Denkmale des politischen Bezirkes Schärding*. Wien, 1927. (Österreichische Kunsttopographie, 21.)

² *Die Denkmäler der politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust*. Wien, 1932. (Österreichische Kunsttopographie, 24.)

³ *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Feldkirch*, Wien, 1958. (Österreichische Kunsttopographie, 32.)

⁴ Sabine Arend: *Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung“ im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*. Berlin, 2009. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/16871/arend.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

1945 januárjában, a szovjet csapatok közeledtével aztán elmenekült Boroszlóból, visszatért Bécsbe, régi munkahelyére, a Bundesdenkmalamtba. Az év végén ő lett az Institut für österreichische Kunstforschung vezetője; ez változott neve ellenére ugyanaz az intézmény, amit 1931-ben elhagyott. Jelentős része volt abban, hogy újra indult az osztrák topográfia kötetsorozata, továbbá két nagyon jelentős folyóirat, az *Österreichische Zeitschrift für Denkmalpflege* (utóbb *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*), majd a *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*; ez valóban nem közönséges szervezői képességet és gyakorlatiasságot mutat. 1948-ban lengyel vádak alapján azzal gyanúsították, hogy részt vett a világháború alatt Lengyelország művészeti alkotásainak Németországba hurcolásában, sőt emiatt rövid időre őrizetbe is vették. Valahogy sikerült ugyan tisztáznia magát fatális névazonosságra hivatkozva, de a légkör – úgy látszik – megromlott körülötte.⁵ 1951-ben elköltözik Stuttgartba, ahová a háború alatt folytatott tevékenységére vonatkozó vádak nem követik; ott egyszerűen „Heimatvertriebener”-nek („keleti területekről elűzött”) tekintették, ott lett professor emeritus, a halál is ott érte. Utolsó, több évnyi munkája befejezetlenül maradt; ebben a zene- és színháztörténet, sőt bizonyos természet-tudományos eredmények bevonásával egy művészetfilozófiai áttekintést akart adni. Stuttgarti tevékenysége, ottani egyetemi oktatói és műemlékvédő munkája nem jelentett teljes szakítást Béccsel, szülőhazájában tudományos akadémiai tagságot, a tudományegyetemtől tiszteletbeli professzori, a Technische Hochschule részéről díszdoktori címet is kapott, de haza már nem települt.

Frey boroszlói, főként az egyetemi oktatással párhuzamosan folytatott tevékenységét az „Ostforschung” határozta meg. A szó eredetileg keleti kutatást, adott esetben a Németországtól keletre fekvő területekkel kapcsolatos kutatásokat jelenti, de a 19. század végétől apránként egészen más értelmet kapott. Egyre erősebb nemzeti töltést nyert, úgyhogy főként az adott területen élő németekre koncentráltak, egyszerűen tudomást sem véve az ott lakó lengyel, cseh, zsidó stb. lakosságról, néprajzokról, értékeikről, vagy ha igen, csak azért, hogy rámutathassanak az azokban megnyilvánuló német komponensre. A „külső országokban lakó németiség” védelme a német külpolitika egyik fontos feladata volt, és ezek a kutatások egyre inkább ennek részét jelentették, ennek a külpolitikának alátámasztásául szolgáltak.

Az első világháború után, amikor Németország Lengyelország újjászületése révén jelentős területeket veszített el, még tovább változott a szó jelentése. A német felsőbbrendűség érzésének erősítése, a németek „Herrenvolk”-ként („uralkodó nép”) elismertetése érdekében egyre nagyobb részt nyert benne a szlávellenesség, a szlávok lenézése, értékeik lebecsülése. Lépten-nyomon a különböző népek ellentétét, egymással szemben vívott harcát látták, láttatták, a szociáldarwinizmus nézeteinek meg-

⁵ Ekkori bécsi éveiről Theodor Brückler: Die Österreichische Denkmalpflege 1945–1947: „Resurrectio” oder „Reanimatio”? *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 58. 2004. 390–443.; Eva Frodl-Kraft: Die Wiedererrichtung des Kunsthistorischen Instituts des Bundesdenkmalamts. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 58. 2004. 444–453.

felelően jogosnak mutatták a németeknek, mint egészségesebb, erősebb fajnak a többiek fölé kerekedését. Ez még élesebbé vált a náciizmus hatalomra kerülése után, amikor az igazságtalannak érzett versailles-i békében elvesztett területek visszaszerzése, a német „Lebensraum” („élettér”) minden áron való megnövelése lett az elérendő cél.⁶

Földrajzi helyzeténél fogva ebből a szempontból fontos hely volt Boroszló, hiszen Szilézia nyelvként nyúlt ki Németországból dél-kelet felé. Itt volt az ország egyik legkeletibb egyeteme (csak Königsberg feküdt ennél még keletebbre), északra és keletre közel volt hozzá Lengyelország, délre Csehország. Boroszlóban már az első világháború óta működött egy Osteuropa-Institut, a húsznál is több ilyen nevű intézetek egyike, amely eleinte főként a szomszéd országokban lakó németekkel kapcsolatos jogi problémáikkal foglalkozott, később minden, velük kapcsolatos vizsgálatra illetékesnek tartotta magát. Az itt folytatott kutatások nem titkolt feladata az volt, hogy tudományosan alátámasszák Németország jogát az elvesztett területek visszanyerésére, esetleg annál is több terület megszerzésére. Hitler akkor már hosszú ideje hangoztatta, hogy a német fajnak keletre kell törekednie, ez a részére a természet által kijelölt irány. Frey ehhez az Instituthoz csatlakozott nem sokkal Boroszlóba érkezése után, ő lett a művészettörténeti részleg vezetője, s mindent megtett annak érdekében, hogy ő legyen a legjelentősebb kelet-kutató a művészettörténészek között. Természetesen egyetemi tanárként is igyekezett ezt az öntudatos, esetenként agresszív álláspontot képviselni, a maga részéről mindenképpen elő akarta mozdítani, hogy a boroszlói egyetem a németég védőbástyája, sőt előre tolt harcálláspontja legyen a szlávokkal szemben. Félévi kollégiumainak címei sorában többek között ilyeneket találunk: „Die künstlerischen Beziehungen zwischen Deutschland und den Ostvölkern”, „Nationale Stile, ihr Werden und Eigenart”, „Spätgotische Baukunst als Ausdruck nationaler Eigenart”, „Deutsche Barockarchitektur als nationale Ausdrucksform” sőt „Die Bedeutung der deutschen Kunst für den europäischen Osten”. Nem lehet kétségünk, hogy a nemzet fogalmának ismételt szerepeltetése a művészeti alkotások elemzésénél a németek nagyságának kidomborítását kívánta szolgálni, az utolsónak említett téma esetében minden előbbinél inkább. A művészettörténeti információk közlésén kívül Frey azt is el akarta érni, hogy a

⁶ A német kelet-kutatásról és a lengyel nyugat-kutatásról alapvető Adam S. Labuda: „... eine von sinnvollen Zweckgefühlen erfüllte, herbe und großartige Kolonialkunst...”. Zum kunsthistorischen Diskurs über Ostmitteleuropa. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 56. 1993. 1-17.; Adam S. Labuda: Polnische Kunstgeschichtsschreibung und die „Wiedergewonnen Gebiete”. *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich*. Hrsg. von Jan M. Piskorski, Jörg Hackmann, Rudolf Jaworski. Osnabrück – Poznań, 2002. 135-59.; Piotr Skubiszewski: Polen und die deutsche Kunstgeschichte: aus persönlicher Sicht. *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 62. 2008. 183-228. Érdekes vita zajlott le a német történészek között nemrégiben az Ostforschung művelőinek a náci gondolkodás szolgálatába kerüléséről: https://www.academia.edu/35806730/_Schuldige_V%C3%A4ter_milde_S%C3%B6hne_streng_Enkel_Diskussionen_%C3%BCber_die_deutsche_Ostforschung

hallgatók, leendő kollegái azt érezték, egy nagyszerű nemzethez tartoznak, ennek dominanciáját kell képviselniük esetleg vegyes lakosságú szülőföldjükön vagy leendő működési helyükön. Ezt náci körökben „rendkívül jelentős nemzet-pedagógiai feladat”-nak tekintették, hiszen ez a „nemzeti újjászületés”-t szolgálta.

Ugyanakkor fel kell figyelnünk arra is, hogy Frey sokoldalú művészettörténeti ismeretanyagának megfelelően ottani tevékenységének 14 éve alatt más európai országok művészetének megismertetését ugyancsak vállalta, főként Itáliáét, de az első években még Franciaországét és Angliáét is. Ennek a sokoldalúságnak a jelentőségét különösen akkor tudjuk érzékelni, ha számba vesszük, hogyan járt el három neves professzor a harmincas évek közepétől. Wilhelm Pinder a legrangosabb német egyetemen, Berlinben, aki olyan művészettörténetet követelt, ami a német államot és a német népet szolgálja, és nacionalista alapállásától eljutott a nemzeti szocializmus egyértelmű támogatásáig, Hubert Schrade Hamburgban, majd a francia összeomlás után ismét a német birodalomhoz került Strassburgban, aki a keresztény és középkori gondolkodás feltámadását várta Hitler eszméitől, továbbá Oskar Schürer Darmstadtban, akit a magyar későközépkori művészet iránt érdeklődők egy Szepességéről írt nagyhatású könyv társszerzőjeként ismerhetnek,⁷ ám aki az egykori magyar vármegye művészetét „németek által németek számára teremtett”-nek tartotta. Ez a három nagyhatású professzor ezekben az években bizony kizárólag a német művészetnek szentelte előadásait.

A kelet-kutatók gyakran nehezményezték, hogy lengyel tudósok felháborítóan sokszor hangoztatják a szóban forgó területek eredetileg szláv voltát, és azt állítják, hogy jelenlegi lakóik csak későbbi betelepülők. Tudnivaló, hogy Lengyelországban is született a németekéhez hasonló vizsgálódás, a „polska myśl zachodnia”, amelynek neve magyarra „lengyel nyugati gondolat”-nak fordítható; ennek nem volt semmiféle szervezeti kerete. Német részről azt gondolhatták, hogy a legjobb védekezés a támadás. Így az ő kutatóik – legtöbbször a történészek – a lengyel igények elhárítása érdekében fontos feladatuknak tartották, hogy népük jelenlétének minél korábbi bizonyítékait tárják fel, minél több és minél korábbi erre utaló bizonyítékot fedezzenek fel, általában okleveles említést, a hely- és folyónevekben a germán gyökereket; azt kellett kimutatni, hogy a valódi kultúra hordozói mindenképp az ideérkezett németek voltak. (Ezeket a megállapításokat a „szellemi csatamezőn aratott győzelmek”-nek nevezték, hiszen a náciak, mint az önkényuralmi rendszerek általában, szerették a háborúra, győzelemre utaló, vagy legalábbis katonás kifejezéseket.) A művészettörténészek minél régebbi műemlékeket kerestek, mint a német kultúra korai jelenlétének dokumentumait, ezeket szinte a németiség itteni létének jogosultságát bizonyító okmányoknak tekintették. Furcsa, szinte komikus, hogy Frey a germánok jelenlétét az újkőkortól kezdve bizonyítottan látta, míg a szlávok csak a 7. századtól érkeztek volna ide. Az ő jelentőségüket aztán az új és új hullámokban érkező német telepesek egyre inkább hátérbe szorítják, végül is leszögezte, hogy Szilézia tökéletesen német lett.⁸ Figyelemre

⁷ Oskar Schürer – Erich Wiese: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn-Wien-Leipzig, 1938.

⁸ Dagobert Frey: *Kunstgeschichte. Das Generalgouvernement. Ein Reisehandbuch*. Hrsg. von Karl

méltó egy néhány évvel korábban Freynél doktorált jelölt (Heinrich Jerchel) disszertációjának a címe: *Die schlesische Kunst in der Zeit der deutschen Besiedlung*. És míg eleinte a különböző német törzsekből származó betelepülőkről ír, később, a háború kitörése utáni időkben ettől a differenciálástól eltekint, nyilván azért, hogy a németiség homogenitásából adódó erőfölényt bizonyítsa.⁹ A folyamat jellegének érzékeltetésében az idő múltával változást láthatunk. Előbb a németek betelepülését „békés behatolás”-nak nevezi, Lengyelország elfoglalása után azonban a győztes stílusában ír: „harciszellem, harci karddal, ekével, kézi szerszámokkal”.¹⁰ Egyértelműnek mondható, hogy tudományos eredményeket, adott esetben a viszonylag korai műemlékek kutatását is egy politikai cél, a „német élettér” megtartása vagy növelése érdekében állónak tekinti. Mai szemmel nézve szinte hihetetlen, hogy a művészettörténészek fontos feladatának látta annak kimutatását, mennyiben függenek össze az egyes országok művészetének különbözőségei az ottani lakosság faji sajátosságaival. Bár ezzel kapcsolatban leszögezte, hogy a felismeréseket össze kell vetni a biológia és a fajpszichológia (!) eredményeivel, de a feladatot mindenképpen megoldandónak tartotta.¹¹

Boroszlói professzorként, még inkább a kelet-kutatás elkötelezett híveként fontosnak érezte, hogy minél alaposabban megismerkedjék Lengyelországgal, a lengyel műemlékekkel. Úgy gondolta, hogy ezek Lengyelországban amúgyis német művészek alkotásai, vagy legalábbis jelentős német befolyást mutatnak, sőt az egész országról azt írja, hogy „német kulturális tevékenység által egységesített élettér, amit akár német kulturális térnek („deutscher Kulturraum”) is tekinthetünk.¹² Míg korábbi írásaiban elfogadta, hogy a lengyel művészetet olasz és francia ösztönzések is érték, utóbb azonban úgy látta, hogy minden, ami ott értékes, német eredetű, a háború éveiben pedig már ezt a kérdést teszi fel: „Létezett egyáltalán lengyel művészet?”¹³

Krakkóról könyvet írt, és ebben természetesen a város múltjának német meghatározottságát hangsúlyozta. Bár elismerte, hogy a lengyel lakosságnak jelentős hatása volt az összkép kialakulására, de a „jelentős hatás” meghatározása meglehetősen bizonytalan körvonalú marad.¹⁴ A németiség meghatározó szerepét egyébként nem

Baedeker. Leipzig, 1943. LIV.

⁹ Dagobert Frey: Schlesiens künstlerisches Antlitz. *Die hohe Strasse*, 1. 1938. 12., illetve Frey 1943. i. m. LV.

¹⁰ Dagobert Frey: Kunstdenkmäler im besetzten Polen. *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1939/1940. 98., illetve: Dagobert Frey: Deutscher Wehrbau im Osten. *Die Kunst im Deutschen Reich*, 4. 1940. 205.

¹¹ Dagobert Frey: Neue Aufgaben der Kunstwissenschaft. *Geistige Arbeit*, 7. 1940. Nr. 2. 2

¹² Dagobert Frey: *Die deutsche Leistung in Ostmitteleuropa. Die deutsche Kunst*. Berlin, [1938]. 13.

¹³ Uo., 20., illetve egy Danzigban, mai nevén Gdańskban tartott előadásában, megjelent *Danziger Vorposten* 1939. május 24. 11. - idézi: Beate Störckuhl: Deutsche Ostforschung und Kunstgeschichte. *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik* 2002. i. m. 120.

¹⁴ *Krakau*. Aufnahmen von Edgar Titzenthaler, Staatl. Bildstelle, hg. mit Unterstützung des Herrn Generalgouverneurs. Berlin, 1941. 2. A németiséget magasztaló felfogásáról árulkodik a sorozatcím is:

korlátozza a lengyel királyi székhelyre, a „német kultúrmisszió” eredményeit a Kárpátok táján vehető vidékén érzi, máshol pedig a németiség egész kelet-középeurópai kiterjedésére érti, ez teljes egészében „német kulturális tér”.¹⁵

Frey az egyetemi oktatás mellett fontos szerepet vállalt a népszerű ismeretterjesztésben is. Ehhez a Bund Deutscher Osten és a Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft nevű szervezetek nyújtottak lehetőséget; azzal a céllal születtek meg, hogy a Keleti tenger és a Kárpátok között elterülő hatalmas terület németjeit, életüket, értékeiket, kultúrájukat vizsgálják, ugyanúgy, mint az Osteuropa-Institutok, de azokkal ellentétben ezek nagy súlyt helyeztek az elért eredmények, vagy létrejöttüket megelőző eszmék terjesztésére. Egyes, a szövegekben gyakran használt szavak, mint a „Drang nach Osten” a „Volkstum” és a „Volksboden” (keletre nyomulás, népi – természetesen német népi – jelleg és az e nép lakta terület, ez utóbbi hasonló a magyar „talajgyökér”-hez) eredetileg ugyan nem a náci propaganda által kitalált kifejezések, de az akkori összefüggésekben agresszív, sőt harcias jelentéssel teltek meg, amelyek a versailles-i szerződés által kijelölt határok megváltoztatását, adott esetben Lengyelországot megtámadását és megsemmisítését célozták. Ezeket Frey is sokszor használja. Ő a harmincas évek végétől sokszor szerepelt széles közönségnek szánt kiadványaikban, sok művészettörténeti, vagy legalábbis művészeti kérdés tárgyalásából kiinduló előadást tartott főiskolai-egyetemi nyílt napokon, művészetbarát körökben vagy hasonló klubokban; nem csak tudományosan, de nemzetpolitikai célok érdekében is tevékenykedett, mindent megtéve annak érdekében, hogy a Drang nach Osten jogosságát művészettörténetileg alátámassza.

Írásaiban csakis német kollegáit idézi, lengyeleket és cseheket sohasem. Nem támadja őket, inkább mintha nem létezőnek tűnnének a szemében, szinte arra játszik rá, csak haljanak ki, amint az a lengyel értelmiségnél a dolgok akkori állása szerint valóban várható volt. A német megszállás után a lengyel egyetemeket bezárták, elmaradt a legfelső szintű képzés, tehát a kihalás néhány generáció elmúltával bizonyosan bekövetkezett volna. Ehhez hasonlóan sohasem ejt szót arról, hogy bármelyik szomszéd nép művészete hatással lehetett volna a németre. Meg volt győződve a német művészet – amint az egész német nemzet – magasabbrendűségéről, amelynek nincs mit tanulnia, nincs mit átvennie szomszédjaitól. Hasonlóképp nem idézi zsidó származású német kollegáinak tudományos eredményeit sem, bár ez az akkori rettenetes német egyetemi gyakorlat ismeretében nem csodálható: Boroszlóban a náci hatalomátvétel után két kollegájától vonták meg a professzori címet csak azért, mert feleségük zsidó volt. (Később sem ítélte el, sőt egyetlen szót sem ejtett róla, hogy Boroszlóból 23.000 zsidót hurcoltak el.) Egyébként nem volt párttag, de belépett a Nemzeti Szocialista Tanárszövetségbe; ezt az óvatos alkalmazkodás jelének tekinthetjük. Bizonyosra vehetően ilyen magyarázata lehetett annak, hogy amint különböző úrlapok

„Deutsche Lande, Deutsche Kunst”. A bizonytalan körvonalakról: Dagobert Frey: Die Entwicklung nationaler Stile in der mittelalterlichen Kunst des Abendlandes. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 16. 1938. 60–62.

¹⁵ A németiség „ezeréves missziójá”-ról: Frey 1939/1940. i. m. 98.

kitöltésénél látható, titokban tartotta feleségének felerészben lengyel származását; az asszony valóban lengyel nevet viselő apja (Bronislaw Magierowski) azonban Habsburg-Ausztriának magas rangú tisztviselője volt, tehát nyilvánvalóan nem lehetett német-ellenes beállítottságú. Ha feltételezzük is, hogy bizonyos megnyilatkozásait félelem, vagy legalább is – esetleg túlzott – óvatosság diktálta, akkor sem szabad figyelmen kívül hagyni egy professzor-kortársának a viselkedését. Wilhelm Worringer a königsbergi (Kalinyingrád) egyetemen, tehát a németségnek ugyanúgy a keleti szegélyén tevékenykedő művészettörténész 1933 és 1945 között egyetlen sort sem publikált, és természetesen az Ostforschungtól és a Nationalpolitik minden egyéb változatától is távol tartotta magát, pedig ez nyilván szemet szúrt, a történeti tudományok az ottani egyetemen ugyancsak átpolitizáltak voltak.¹⁶ (Worringer írásai feltehetően pozitívan szóltak volna az akkori hivatalos körök által elfajzottnak minősített művészetről.)

Amikor Németország megtámadta és elfoglalta Lengyelországot, Frey az eddigi adatokat gyűjtő (és egyoldalú szempontok szerint kiértékelő) Ostforschungon túljutva a tettek mezejére lépett. Novemberben maga is elutazott az újonnan meghódított területekre, kapcsolatot vett fel a német megszállás formai kereteit biztosító Főkormányzósággal, elvben műemléki ügyekben, valójában lehetséges, hogy ennél többről volt szó. Minthogy a harci cselekményeknek akkor már vége volt, legfeljebb a frissen keletkezett károkat szemlélhette meg, esetleg azok elhárításáról intézkedhetett. Fontosnak látta a felelősség a lengyel félre hárítását: „Varsónak az esztelen lengyel ellenállás által a német hadsereg kényszerített ágyúzása” – írja.¹⁷ Igazán fontos feladata az lehetett, hogy az SS-el együttműködve (!), annak segítséget nyújtó szakértőként vizsgáljon meg Varsóban és Krakkóban több templomot és múzeumot; számos alkalommal ilyen minőségében bizonyíthatóan részt vett egyes műtárgyak „biztonságba helyezés”-ében, ami lefoglalásukat, német birodalmi tulajdonba vételüket jelentette, esetleg „másodlagos felhasználás”-ukat határozta el, ez fém tárgyakkal estében összetörésük és beolvasztásuk burkolt megnevezése volt. Ezekhez hasonló vizsgálatot végzett többek között az említett ágyúzás következtében súlyosan sérült varsói királyi palotában, amelynek felrobbantását 1939-ben egy fennmaradt jegyzőkönyv biznysága szerint ellenezte; 1944 szeptemberében, egy újabb vizsgálat után a megsemmisítéssel kapcsolatos véleményét nem ismerjük, minden esetre tény, hogy a lengyel önértzetet súlyosan sértő robbantás ezalkalommal nem maradt el.¹⁸ Művészettörténeti érdekű könyvtárak, topográfiai előmunkálatokhoz felhasználható felméré-

¹⁶ Willi Oberkrome: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918-1945*. Göttingen, 1993. 94., 96., 104., 118., 134

¹⁷ Frey 1939/1940. i. m. 100.

¹⁸ A német hatóságoknak a lengyel műkincseket vizsgáló, „biztonságba helyező” tevékenységéről, Freyre koncentrálván: Stanislaw Lorentz: Das Doppelgesicht des Dr. Dagobert Frey. in: *Informationsbulletin Zachodnia Agencja Prasowa*, 8. 1960. 6-10. A királyi palotáról: Włodzimerz Borodziej: Der Wiederaufbau des Warschauer Königsschlusses (1945-1984). *Schloß, Palast, Haus, Vaterland. Gedanken zu Form, Inhalt und Geist von Wiederaufbau und Neugestaltung*. Hrsg. Barbara Jakubeit, Barbara

rések, vázlatok Krakkóba viteléről szóló döntéseiről tudunk, ő ott a megszüntetett Jagello Egyetem egyik épületében egy saját maga által vezetendő német kutatóintézetet akart felállítani. Utóbb megpróbált arra hivatkozni, hogy ezeket meg akarta őrizni Lengyelország számára, de valószínűbb, hogy inkább a saját intézetére gondolt.¹⁹ Úgy látszik, elég körültekintően járt el, így aztán a világháború után – bár lengyel részről ismételtelen történtek erre vonatkozó kísérletek – a felelősségre vonás elmaradt. Nem növeli Frey iránti szimpátiánkat, hogy 1944 márciusában megkapta a Háborús Érdemkereszt II. osztálya kitüntetését, „a német tudománynak a győzelem kivívása érdekében tett erőfeszítéseierért” (Ezt a kitüntetést Hitler 1939. október 18-án alapította a front mögötti érdemek elismeréséért).²⁰

Tervezett 1939-ben egy *Deutsche Kunst in Polen* című könyvet, erről levelezett is a Deutscher Kunstverlaggal, de ez aztán nem készült el, és szerkesztett ezekben az években egy *Ausstrahlungen der deutschen Kunst* című sorozatot, amelyet száz kötetre terveztek, a szerzők és a művészet iránt érdeklődők „szellemi mobilizálása” érdekében, a „szellemi tudományok harci bevetése”-ként. Mindjárt idekívánczik egy a háború éveiben nem egyszer elhangzott jelszó: „A világ legjobb tudósai sorakozzanak fel a világ legjobb katonái mellé.” A száz könyv egyike az *Ausstrahlungen der Kunst des Veit Stoss im Osten* címet viselte, hiszen ő volt az a művész, akire a legtöbbször volt szokás hivatkozni a német szellem felsőbbrendűségének kidomborításának érdekében. Ennek írója a Freyjel már előzőleg is szoros kapcsolatot fenntartó boroszlói múzeumigazgató, Gustav Barthel volt, egyébként azoknak a művészettörténészeknek egyike, akik a legintenzívebben belefolytak a lengyel művészeti alkotások „biztonságba helyezés”-ébe.

Annak érdekében, hogy a legjelentősebb szárnyasoltárát éppen Keleten megalakító nagy német művész személye minél jobban beleégyjen a német tudatba, számos kiállítást rendeztek tiszteletére. Az 1938-ast különösen nagyszabásúnak szánták, és hogy mozgatható legyen, fényképekből állították össze; a lenyűgöző hatásra törekvést jól mutatja, hogy a krakkói oltárt egy hét méter magas fotó prezentálta. Összesen húsz városban mutatták be, még a nemrég megszállt Szudéta-vidéken, majd Krakkóban is. Amikor Frey Krakkóról írt, egyértelműen leszögezte, hogy egyetlen lengyel szobrász sem lett volna képes a Mária-templom főoltárának elkészítésére,

Hoidn, Berlin-Basel-Boston 1998. 47. Összefoglalóan: Wojciech Kowalski: *Likwidacja sztuków II Wojny Światowej*. Warszawa, 1994.

¹⁹ Freynek a háború után készített saját beszámolója szerint, „*Bericht über meine Tätigkeit in Polen*” 1947, gépirat, National Archives and Records Administration in College Park, USA, 17. Interneten elérhető [//www.fold3.com/image/269876235](http://www.fold3.com/image/269876235). Szövegének őszinteségét kétségbe vonja Wojciech Walanus: *Dzieje zbiórow fotograficznych Gabinetu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Katalog historii Fototeki Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Red. Wojciech Walanus et al. Kraków, 2019. 18. Már 1944-ben bizonyosra veszik, hogy a művészeti alkotások elrablójának egyike volt Karol Estreicher: *Cultural Losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation 1939-1944*. London, 1944. XI.

²⁰ Störtkuhl 2002. i. m. 131.

ahhoz Veit Stosst kellett odahívni; a várost egyébként a 15. században Nürnberg külső lerakatának tartja.²¹ Egy akkori újságcikkből való idézet jól mutatja az egész vállalkozás háttérét jelentő gondolkodást: „a mi Wehrmachtunk győzedelmes előrehaladásának köszönhetően a krakkói Stoss-oltár ismét német kezekben van.”²² Stoss németségének állandó hangoztatása viszont csak árnyékbokszolás volt a német szerzők részéről, a lengyel tudományosság már az első világháború előtt leszámolt azzal a 19. századi nézettel, hogy a krakkói oltár mestere nem csak legjelentősebb alkotása, de szülőhelye révén is a lengyel királyi városhoz tartozik. Ugyan még a harmincas években is akadt egy lengyel szerző, aki úgy vélte, hogy az apostolok alakja, arc kifejezése annyira lengyeles, mintha a Nürnbergből érkezett mester a hosszú itt tartózkodás eredményeként „lélekben lengyellé” vált volna, de ez már csak komolyan semmiképp sem vehető utóvédharc volt.²³ Őt ugyan a Kárpátoktól északra mai napig a Wit Stwosz-nak nevezik, de ez pusztán konvenció, nem jelenti a romantikus, múltba révedő odatartozási igénynek a fennmaradását. Nem több, mintha a mai magyar szóhasználatban még mindig élne az egykor használatos Verne Gyula, Bach János Sebestyén vagy Goethe János Farkas.

A világháború után Frey azok közé a tartozott, akik sohasem határolódtak el a hitleri években kifejtett tevékenységüktől. Amikor 1951-be visszatekintett életútjára,²⁴ ő maga merengett el azon, hogy ilyen íásaiban mindenki átkölti a saját életét, mindent későbbi szempontból néz. Ő itt valóban ennek a megállapításnak megfelelően járt el: egyszerűen kihagyta mindazt, amit a háborús években, a megszállt Lengyelországban tett, vagy csak komolyan semmiképp sem vehető általánosságokról számolt be. Amikor például arról írhatott volna, miért tartotta kutatásra érdemesnek, hogy az egyes országok művészete közötti különbségeknek lehettek-e faji alapjai, azt emlegette, hogy a folyamatok megértésében az egyes fajoknak nem csak szellemi tartását, de biológiai adottságait is tekintetbe kell venni, továbbá arra emlékezett vissza, hogy őt a biológia mindig vonzotta, középiskolás korában még arra gondolt, ezt a pályát kell választania.

Életének későbbi, már nyugdíjas fázisában fontos vállalkozása volt a Marburgban működő Johann Gottfried Herder-Forschungsrattal való együttműködés. Csatlako-

²¹ *Krakau* 1941. i. m. 21

²² Alaposan elemzi Stoss hírnevének igénybevételét a nemzeti szocialista propaganda által Sabine Arend: Die kultur- (politische) Instrumentalisierung von Veit Stos. *Wokół Wita Sztwosza. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Muzeum Narodowym w Krakowie 19–22 maja 2005*. Red. Dobrosława Horzela. Kraków, 2006. 396–405. Az idézet a kiállítás reichenbergi (ma Liberec, Csehország) megnyitóját köszöntette; újra megjelent az említett tanulmányban a 402. oldalon.

²³ Stefan Muthesius: Polnisch oder Deutsch? Aspekte der kulturpolitischen Auseinandersetzung um Veit Stoß. *Wit Stwosz – Veit Stoß. Ein Künstler in Krakau und Nürnberg*. Konzeption und Red. Christoph Hölz. München, 2000. 102–115.

²⁴ Selbstdarstellung – Dagobert Frey. *Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, 2. Hrg. von Nikolaus Grass. Innsbruck, 1951. 47–77.

zott egykori boroszlói professzortársa, Hermann Aubin – annak idején az Ostforschung harcos képviselője – által szerkesztett, Kelet-Európát bemutató történeti atlasz előkészítő munkálataihoz, amely szemléletesen kívánta megjeleníteni a német kultúra vívmányait Kelet-Közép-Európában. Egy ezt kiegészítő *Kunstatlas des östlichen Mitteleuropas* irányítójaként Frey feladata lett a középkori emlékek feldolgozása. Elvben a befolyásokat, a hatások irányulását nem kellett volna érinteni, de azt nyilvánvalóvá akarták tenni, hogy ezek nyugatról, Németországból jöttek. Így aztán, bár a vállalkozás komolyságát, tudósi pártatlanságát bizonyítandó gondosan kerülni igyekeztek a német felsőbbrendűséget hangsúlyozó, nemzeti szocialista ízűnek látszó kifejezéseket, de a végső cél ugyanaz volt. Erről árulkodik az ismételt előforduló „jelenleg lengyel illetőleg szovjetorosz uralom alatt lévő kelet-német területek” szófordulat, továbbá a helységnevek kizárólagosan német változatának használata. Ezt a szándékot ki is mondták az előzetes tárgyalások során: „fel kell vértetnünk a német tudósokat a kelet-középeurópai kérdésekkel kapcsolatos vitákra.” (Az atlasz végül nem jelent meg.)²⁵

Nyilvánvalóan tűnik, hogy Dagobert Frey élete végéig megmaradt a határozottan és tudatosan német érdekeket szolgáló „Ostforschung” képviselőjének. Boroszlóban harciasabb volt, a Főkormányzóság területén akár a lengyel értékek megkárosítója is lett, Stuttgartban (és eközben Marburgban) békésebb módon tevékenykedett, de mindvégig kitartott nagynémet elvei mellett.

²⁵ Günther Grundmann: Der Aufgabenbereich der Fachgruppe Kunstgeschichte des Johann Gottfried Herder-Forschungsrates unter besonderer Berücksichtigung des Kunstatlasses des östlichen Mitteleuropas. *Zeitschrift für Ostforschung*, 21. 1972. 288–299.